

architectonisch, concreet-fysiek beeld, die mij het meest fascineert in dit boek. Aan het eind van het boek vertelt Von der Dunk, hoe het toonbeeld van verlichte tolerantie in de tweede helft van de achttiende eeuw werd gevormd door het Pruisen van Frederik de Grote, en wel in het bijzonder door de stad Berlijn. Lutheranen, hugenoten, katholieken en joden leefden er vreedzaam naast elkaar, elk met hun eigen heiligdom. Frederik wilde dat deze geslaagde Verlichting, de trots van de stad, letterlijk bekroond zou worden met een majestueus gebaar in de vorm van een eigentijds Pantheon. Een modern Pantheon, een grote koepelkerk, nu niet als symbool voor de vereniging van alle goden, maar voor de vreedzame coëxistentie van alle godsdiensten, voor alle geloofsrichtingen die in de stad aanwezig waren. In elke nis zou de eredienst van een ander kerkgenootschap plaatsvinden, zodat onder het omspannende baldakijn van een grote koepel ieder op zijn manier zalig kon worden, zo stelt Von der Dunk. De vertaling van een bepaald gedachtegoed naar een concrete architectonische vorm betekend zo in feite een moeizaam balanceren op het grensvlak tussen rationaliteit en irrationaliteit; het toont aan, hoe gemakkelijk het sublieme gebaar zich verstrengelt met het groteske, hoe gemakkelijk authentieke opvattingen afglijden naar pastiche. De Duitse architect Gunckel zag onder het bewind van Lodewijk Napoleon zijn kans schoon om een evenknie van Berlijn in Holland te realiseren. 'En de navel van deze nieuwe wereld vol verdraagzaamheid vormde Apeldoorn,' voegt Von der Dunk daar veelbetekenend aan toe.

Het besef dat de mens als burger aanspraak kan maken op bepaalde rechten, volkssoevereiniteit, een optimistisch geloof in de maakbaarheid van de samenleving; al deze zaken die ons nu bijna als clichés in de oren klinken, werden toen voor het eerst in het geweten van de nieuwe bestuurders verankerd.

Rixt Hoekstra

J. Dankers, J. van der Linden, J. Vos, *Spaarbanken in Nederland. Ideeën en organisatie, 1817-1990* (Amsterdam: Boom, 2001, 460 blz., €22,46, ISBN 90 5352 643 9).

De eerste spaarbanken in Nederland, die in Haarlem en het Friese Workum, werden gesticht door de desbetreffende afdelingen van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen, ook bekend als het Nut. Dit waren regionale hervormingsgezinde genootschappen van de burgerij ontstaan in de late achttiende eeuw die verspreiding beoogden van de beschavingsidealen van de Verlichting. Eén van deze idealen was de opvoeding van het volk tot spaarzaamheid die als een zedelijke deugd werd beschouwd. Dit bracht de Haarlemse boekhandelaar A. Loosjes Pzn. en de Friese predikant H. Niebuur Ferf ertoe in 1817 naar Schots en Hamburgs voorbeeld de eerste Nutsspaarbanken te stichten. Beide initiatieven werden het begin van de spaarbankbeweging in ons land. De lotgevallen hiervan tot 1990 zijn het onderwerp van het onderhavige boek. In deze geschiedschrijving staan drie aandachtsvelden centraal. In de eerste plaats is dit de idealistische grondslag van het spaarbankwezen in Nederland. Het tweede aandachtspunt is de ontwikkeling van de spaarbanken als onderdeel van de financiële sector. In de derde plaats schenkt deze geschiedschrijving nauwgezet aandacht aan de opmerkelijke wisselwerking tussen de zich voortdurend veranderende samenleving en het spaarbankwezen gedurende bijna tweehonderd jaren. Gemeenschappelijk kenmerk van deze aandachtsvelden is een ontwikkeling langs lijnen van geleidelijkheid en grote bedachtzaamheid met rond 1990 het ietwat paradoxale eindpunt waar de spaarbanken uit het straatbeeld verdwenen zijn.

Opmerkelijk was het oogmerk van de nieuw opgerichte spaarbanken die de lagere standen wilden oefenen in de oudvaderlandse deugd van spaarzaamheid. Spaarzin zou volgens de vaak

belerende moralistische schrijfsels uit die beginjaren het verantwoordelijkheidsbesef vergroten om aldus een bijdrage te leveren aan de stabiliteit van de samenleving. In de praktijk hielden de uit de gegoede burgerij afkomstige bestuurders zittingsdagen, waar de inleggers hun spaargeld aan de bestuurders toevertrouwden. Deze ontleenden maatschappelijk aanzien aan hun filantropische werkzaamheden die, zo laat dit boek met oog voor het opmerkelijke detail zien, aanvankelijk nogal amateuristisch werden verricht. In 1830 telde Nederland 57 spaarbankjes met een totaal tegoed van 3,5 miljoen gulden dat toekwam aan ruim 20.000 inleggers. Met 3 à 4 procent was de rente hoog in die beginjaren. De toevertrouwde gelden werden belegd in staatsobligaties. Dit gebeurde echter voornamelijk, om de woorden van een bestuurder uit het Arnhemse Nutsdepartement te gebruiken, bij gebrek aan beter. De Belgische opstand met de daaropvolgende financiële crisis alsook de sanering van de overheidsschuld door Van Hall in 1840 zou, mede als uitvloeisel van het eenzijdig beleggingsbeleid tot ernstige problemen in de nog jonge spaarbankwereld leiden. Herstel en handhaven van vertrouwen werd sindsdien een belangrijke andere doelstelling van de spaarbankbestuurders. Duidelijk was het intussen geworden dat de particuliere Nutsspaarbanken er niet in waren geslaagd de allerlaagste inkomensgroepen te bereiken. Met name in sociaal-liberale kringen ontstond dan ook een politieke beweging voor oprichting van een spaarbank van staatswege. Dit leidde in 1881 tot de Rijkspostspaarbank (RPS), die voor haar werkzaamheden de beschikking kreeg over het fijnmazige kantorennet van de postkantoren. Echt concurrerend was dit echter niet omdat de RPS een andere sociale laag aantrok dan de particuliere spaarbanken. Dit gold ook voor de spaarbanken van de boerenorganisaties die tegen het eind van de negentiende eeuw ten plattelande ontstonden.

De particuliere spaarbanken dreven aanvankelijk grotendeels op goedwillende plaatselijke notabelen voor wie de drijfveer vooral maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef was, al gaf het de bestuurder wel persoonlijk aanzien in de lokale gemeenschap. Dit werkte particularisme met geringe geneigdheid tot samenwerking in de hand. De komst van de RPS en de coöperatieve spaarbanken in de agrarische sector opende bij sommige bestuurders de ogen voor de noodzaak de handen ineen te slaan. Een belangrijke stap was de oprichting in 1907 van de Spaarbankbond die voor de aangesloten spaarbanken bepaalde werkzaamheden coördineerde zoals de inrichting van een behoorlijke administratie, de spaarpropaganda en het beleggen van de ingelegde gelden. Het grote voorbeeld hierbij waren de centrales van de landbouwbanken. De Spaarbankbond groeide uit tot de representatieve organisatie van de spaarbanken. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij ook de overlegpartner van de Nederlandsche Bank voor het monetaire beleid en de uitvoering van het bedrijfseconomisch toezicht in de eigen sector. Intussen hadden de commerciële banken het belang van de spaargelden ontdekt als voedingsbron voor hun lange kredietverlening en betraden zij de spaargeldenmarkt door het bieden van aantrekkelijke rentevergoedingen. Hun marktaandeel steeg dan ook snel ten koste van de particuliere spaarbanken. Als tegenzet gingen deze over tot het aanbieden van girale betaaldiensten hetgeen werd begunstigd door de overgang door het bedrijfsleven van wekelijkse naar maandelijks loonbetaling. Brancheervaging was het resultaat en in het kielzog hiervan ging de oude idealistische grondslag van het spaarbankwezen teloor. Het oorspronkelijke doel was toen echter bereikt en de spaartegoeden waren een belangrijke component geworden van de gezinsvermogens. De klein begonnen spaarsector was een volwaardig onderdeel geworden van de bancaire bedrijfstak. Dit werd zichtbaar door het ontstaan van grote samenwerkingsverbanden en merknamen als VSB en SNS eindjaren tachtig. VSB, SNS en via de Postbank ook de RPS zijn in de jaren negentig onderdeel geworden van de grote bankverzekeraars Fortis, SNS Reaalgroep en ING en verdwenen als zichtbare spaarbanken.

De lotgevallen van het Nederlandse spaarbankwezen, zo laat dit boek op voortreffelijke wijze

zien, zijn niet alleen een getrouwe afspiegeling van de veranderingen in de samenleving maar hebben deze ook beïnvloed. De oprichting in 1881 van de RPS is hiervan een fraai voorbeeld, maar ook de stichting van de in dit boek wat karig bedeelde spaarbanken van de vakbeweging — waarbij de christelijke er aanzienlijk eerder bij was dan de socialistische — illustreert deze stelling. De accentverschuiving in de spaarpropaganda is een ander voorbeeld. Richtte deze zich in de eerste honderd jaar in het bijzonder op het bevorderen van de spaarzin van de lagere inkomensgroepen, nadien werd de schooljeugd een belangrijke doelgroep zoals rond 1900 de klasse van de dienstboden dat was geweest. Met de individualisering van de samenleving sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw verdween deze bevoogdende benadering geheel om plaats te maken voor concurrentie om de gunst van de spaarder. Het dienstenpakket van spaarbank en gewone bank groeide naar elkaar toe en het onderscheid tussen beide vervaagde. Hierdoor is de geschiedenis van het spaarwezen in Nederland tot op zekere hoogte ook een mentaliteitsgeschiedenis die in dit boek zijn eindpunt vindt in 1990 toen de spaarbank uit het straatbeeld verdween.

Deze lezenswaardige geschiedenis van het spaarbankwezen in Nederland is interessant en vult een leemte in de geschiedschrijving van het Nederlandse bankwezen. Het resultaat is bovendien een fraai boekwerk met prachtige illustraties uit het rijke Nederlandse spaarbankverleden die de tekst op doeltreffende wijze completeren. Een mogelijk punt van kritiek zou kunnen zijn dat de Nederlandse ontwikkeling nogal op zichzelf wordt beschreven met weinig oog voor het wat bredere internationale of Europese perspectief. Dit is jammer maar doet niets af aan de waarde van dit boek als geschiedenis van de spaarbanken in ons land.

M. M. G. Fase

G. M. W. Acda, e. a., *Het instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999* (Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis X; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 's-Gravenhage: Instituut voor maritieme historie, 2000, 319 blz., ISBN 90 6707 526 4).

Regelmatig verschijnt in de serie 'Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis', uitgebracht onder auspiciën van het Instituut voor maritieme historie, een nieuw deel. De jongste loot aan de stam is *Het instituut*. Deze nieuwe bijdrage biedt een overzicht van de geschiedenis van het Koninklijk Instituut voor de marine (KIM), dat wil zeggen de (wetenschappelijke) instelling waar de adelborsten, de toekomstige officieren van de Nederlandse oorlogsvloot, hun vooropleiding kregen en krijgen. Die geschiedenis is daarom al interessant omdat een dergelijk overzichtswerk tot op heden ontbrak. In die leemte is nu voorzien, aldus het 'woord vooraf'. Een zestal uit marinekringen afkomstige auteurs (zowel burgers als militairen) heeft in zeven hoofdstukken aan de hand van wisselende onderwerpen gepoogd de geschiedenis van de opleiding tot marineofficier te beschrijven. Elk hoofdstuk sluit af met een al dan niet uitgebreide, beredeneerde bibliografie.

Bosscher behandelt de periode tot 1960. De auteur geeft een chronologisch overzicht van de officiersopleidingen die voorafgingen aan de oprichting van het KIM in 1829. Vervolgens komen de plaatsen waar het KIM (tijdelijk) gevestigd was, aan bod: Medemblik, Breda en Den Helder. In deze laatste plaats zou het KIM voornamelijk blijven. Ofschoon de auteur de lezer van alles weet te vertellen over het verblijf in de diverse plaatsen, is slechts met enige moeite en tussen de regels door inzicht te krijgen waaruit de opleiding van de aanstaande zeeofficieren bestond. En daarover zou *Het instituut* handelen. Ook wanneer Bosscher de opleiding in de twintigste eeuw behandelt, zijn het meer de omstandigheden waaronder, en de plaats waar het